

ERMENİLERİN ZORUNLU GÖÇÜ (1915-1917)

KEMAL ÇİÇEK

✕ @ f / otukennesriyat

YAYIN NU: 2314
KÜLTÜR SERİSİ: 1208

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-938-1

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1 ve 2. Baskı: Türk Tarih Kurumu,
Gözden Geçirilmiş 3. Baskı: Cedit Neşriyat,
Ötüken Neşriyat'ta **1. BASIM**

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Baskı: Çınar Matbaacılık ve Yayın Sanayii Ticaret Ltd Şti
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han Nu: 34 K: 5
Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika Nu: 45103

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik
çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı
yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz
ve yayımlanamaz.

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK: 1965 tarihinde Kastamonu’da doğdu. 1985 yılında Gazi Üniversitesi’nden mezun oldu. Aynı yıl Ankara Üniversitesi DTCF’de yüksek lisansa başladı. 1986’da Millî Eğitim Bakanlığı’nın “Yurtdışı Yüksek Lisans Doktora Bursu”nu kazanarak İngiltere’ye gitti. 1989 yılında Birmingham Üniversitesi’nde “Tahrir Defterleri As a Source for History” adlı teziyle yüksek lisansını, 1992 yılında da aynı üniversiteden “Zimmis (non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Courts” adlı teziyle doktorasını aldı.

1993-2001 yılları arasında KTÜ Tarih Bölümü’nde görev yaptı. 2003-2011 yılları arasında Türk Tarih Kurumu Ermeni Araştırmaları Masası’nda çalıştı. Bu esnada Erlangen, Londra, Roma, Talin, Oslo, CEU (Budapeşte), Moskova gibi yaklaşık 40 ülkede üniversite ve kültür merkezlerinde Ermeni konusunda konferanslar verdi. Amerika’da National Archives ve Library of Congress’de araştırmalar yaptı. 2011 yılında DTCF’de göreve başladı. Daha sonra İpek Üniversitesi Tarih Bölümü’ne geçti. 2016 yılında Erasmus programı çerçevesinde Alicante Üniversitesinde (İspanya) misafir öğretim üyesi olarak bulundu. Çiçek şu an Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi’ndedir.

Çiçek, 1999 yılında *Osmanlı* adlı 12 ciltlik eserin bilim editörü oldu. 2000 yılında *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* eserin ve 2002 yılında ise *Türkler* adlı 21 ciltlik eserin üç editörü arasında yer aldı.

Prof. Dr. Kemal Çiçek’in diğer önemli eserleri şunlardır:

- Çiçek, K., *The Armenians of Musa Dagh: a Study of Insurgency and Flight 1915-1939*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York & London 2020.
- Çiçek, K., *Studies on the Armenian Question*, Astana Publ., Ankara, 2020.
- Çiçek, K., *Osmanlı Mazi Değildir*, Astana Yayınları, Ankara 2018.
- Çiçek, K., *Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi*, Astana Yayınları, Ankara, 2016.
- Çiçek, Kemal, Hasan Celal Güzel, Bestami S. Bilgiç (eds.), *Ermeni Sorununa Disiplinler Arası Bakış*, Yeni Türkiye Yayınları, 2017.
- Çiçek, K., (ed.), *1909 Adana Olayları-Makaleler/The Adana Incidents of 1909 Revisited*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Yusuf Hikmet Bayur, *Armenians* (ed. Kemal Çiçek-Pınar Eray), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005.
- Çiçek, K. - H. Özdemir ve diğ., *Die Armenier: Exil und Umsiedlung*, Manzara Verlag, Pfungstadt, 2012.

- Çiçek, K. ve diğ., “15th-18th Centuries” *The Black Sea: A History of Interactions*, The Council of Europe, Gyldendal Publications, Norveç, 2004.
- Çiçek, K., *Pax-Ottomanica: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Haarlem-Ankara, 2001.

Birinci Dünya Savaşı'nın bütün sıkıntılarını göğüsleyen ve biz çocuklarına yansıtmamak için varlığını ortaya koyan sevgili annem Ayşe ÇİÇEK nezdinde tüm annelere ithaf olunur.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	11
KISALTMALAR	15
GİRİŞ.....	17

I. BÖLÜM

NEDEN ZORUNLU GÖÇ?.....	23
a) Siyasi Gelişmeler.....	25
b) Ermeni İsyanları ve İç Güvenlik.....	33
c) Askerî Gelişmeler.....	39
d) İlk Sürgün Önlemlerinin Yetersiz Kalması	48

II. BÖLÜM

ZORUNLU GÖÇ KANUNU VE UYGULAMASI.....	51
a) Karar Nasıl Alındı?.....	53
b) Kanunun İçeriği	59
c) Uygulama İlkeleri ve Yönetmelikler	63
d) Terk Edilmiş Ermeni Mallarının Durumu.....	68
e) Zorunlu Göç Kanunu Dışında Kalanlar	83

III. BÖLÜM

YOLLAR, KAFİLELER VE YOL HİKÂYESLERİ.....	93
a) Yolculuk Ne Zaman Başladı?.....	95
b) Yollar ve Kumanyalar	101
c) Yollar ve Güvenlik	106
d) Şehirler ve Yol Hikâyeleri.....	109

IV. BÖLÜM

VARIŞ VE KAMP HAYATI.....	225
a) Rakamlarla Göçmenler.....	227
b) Kamplar ve Yaşam.....	235

V. BÖLÜM

KAYIPLAR.....	263
SONUÇ	289
EKLER.....	295
BİBLİYOGRAFYA.....	311
DİZİN	323

ÖN SÖZ

Günümüzün siyasi dünyasına yön veren devletler uluslararası güçlerini pekiştirmek, ekopolitik konumlarını sağlamlaştırmak ve sosyokültürel değerlerini küresel kılmak adına birtakım propaganda teknikleri geliştirmektedirler.

Bunlardan biri -belki de en önemlisi- “tarih”tir. Bu nedenle tarihsel olgu ve olaylar tarihçilere bırakılmayacak kadar önemli görülmekte, arşiv belgelerinden ziyade parlamento kararlarıyla hareket edilmektedir. Tarih, uluslararası alanda uluslardan birinin diğerini mahkûm etme aygıtı olarak kullanılmakta, bunun için bilimsel ölçütler aranmaktadır. Özellikle Ermeni sorunu hakkındaki araştırmalarda bunu sıklıkla görmekteyiz.

Ermeniler hakkında eser yazmak bir bilim adamı için çok zor ve riskli bir uğraştır. Bu alanda çalışan bir kimse eğer kurumsal kimliğe sahipse, yazdıklarının ciddi bir değerlendirmesi yapılmadan daha en başından “objektif olmadığı” iddia edilecek ve yazdıkları şüpheyile karşılanabilecektir. Bununla birlikte her tarihçi, karşı tez üretmeyi kendisine görev addetmelidir.

Ermeniler konusunda eser yazmanın zorluğu sadece eleştiriye muhatap olmakla da sınırlı değildir. Ermeni araştırmalarında kullanılan terminoloji apayrı bir eleştiri ve hesaplaşma alanıdır. Bazı meslektaşlarım, 1915’te Ermenilerin savaş bölgesinden çıkarılmasını tanımlamak için kullanılan “zorunlu göç” deyimine ağır eleştiriler yöneltmektedirler. Kimisi, daha başından, ön yargılı ve “resmi” tarihçi olduğum gerekçesiyle bu terminolojiyi tercih ettiğimi düşünecektir. Kimisi, Ermenilerin zorunlu yolculuğunu “tehcir” demeyerek hafife aldığım için beni suçlayacak, bazıları da 88 yıldır “tehcir” dediğimiz olaya kitabın isminde neden “zorunlu göç” deme gereğini duyduğumu sorgulayacaktır ve belki de yadırgayacaktır. Hâlbuki benim “zorunlu göç” dememin yegâne sebebi anlaşılama korkusudur. Evet! Pek çok kişinin Ermeni tehciri hakkında kitap yazıyorum dediğimde “O ne demek?” diye sorduğu bir kelimeyi kitabıma ad olarak seçmem doğru

GİRİŞ

Ermenilerin 1915 yılının Mayıs ayında Suriye ve Mezopotamya olarak adlandırılan bölgelere sürgün edilmesi, 20. yüzyılın, üzerinde en çok değerlendirme yapılan olaylarından birisidir. Bilim çevrelerinde bu olay hakkındaki tartışmaların yıllarca sürmesinin pek çok nedeni vardır. Belki de en önemli neden, sürgün ve göç sırasında gerçekleşen ölümlerin milyonlara ulaştığı iddiasıdır. Özellikle Ermeni milliyetçilerin her geçen gün artırarak ileri sürdükleri 1,5 milyon kişinin öldüğü iddiası, bugün Türkiye'nin gittikçe düzelen imajını bozmak ve Avrupa Birliği ile ilişkilerini gölgelemek isteyen ya da Türkiye aleyhtarlığı ile ünlenen bazı kesimlerce siyasi manevra aracı olarak kullanılmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın Yahudilere yaptığı soykırımı bir insanlık suçu olarak kabul eden dünya kamuoyu ise, bir Hristiyan toplumun bir Yahudi topluma yaptığı bu insanlık dışı muameleye Müslüman bir öncü aramaktadır. Ermeniler bu kıyımın ilk örneğinin Türkler tarafından kendilerine uygulandığını söyleyerek dünya kamuoyunda taraftar ve sempati aramaktadırlar. Bugüne kadar bu amaçlarına yoğun bir propaganda ve lobi faaliyeti sonucunda kısmen ulaşmış bulunmaktadır.

Dünya kamuoyu büyük ölçüde Ermenilerin bugün dağınık bir hâlde ve Türkiye dışında yaşamalarına bakarak, bu propagandaların doğru olduğunu düşünmektedir. Türkiye'nin karşı tezleri ise basit, savunma psikolojisinden doğan, milliyetçi söylemler olarak nitelendirilmekte ve “resmî tarih tezi” yakıştırmasıyla ciddiye alınmamaktadır. Ermenilerin mağdur millet psikolojisini, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki kuşaklarına benimsetmeleri, tarihî bir olayın tartışılmaz bir “gerçek” olarak tabulaştırılmasına neden olmuştur.¹ Öyle

---

¹ Taner Akçam, *Ermeni Tabusu Aralanırken: Diyalogdan Başka Bir Çözüm Var mı?*, Su, İstanbul 2002.

I. BÖLÜM

NEDEN ZORUNLU GÖÇ?

Büyük bir insan kitlesini, yaşadığı yerden kilometrelerce uzak bir başka yere nakletme zorunluluğu, özellikle savaş esnasında, çok önemli sorunları beraberinde getirecektir. Bu yüzden Ermenilerin savaş bölgesinden çıkarılarak, Suriye ve Mezopotamya'ya gönderilmeleri için o günkü hükümetin çok önemli gerekçeleri olmalıdır. Gerçekten de o günkü hükümet bu olağanüstü zor ve fakat aynı derece önemli kararı alırken, pek çok haklı ve meşru gerekçeye sahipti. Bin yıla yakın bir süredir birlikte yaşadığı ve ülkenin kaderini paylaştığı bir milletin fertleri ile yol ayrımına gelmek, şüphesiz uzun bir süreç sonunda kaçınılmaz olan, acı bir tecrübeydi. Bunu gerekli kılan, karmaşık ve birbirine bağlı pek çok neden söz konusuydu. Bunların başında imparatorluğun karşı karşıya kaldığı siyasi durum öncelik arz ediyordu.

a) Siyasi Gelişmeler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda, Rusya'nın Türkiye ile imzaladığı Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nda 16. maddenin getirdiği "Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı yerlerde reform yapma zorunluluğu", Osmanlı İmparatorluğu'nun kabul etmesi gereken en zor anlaşma koşullarından birisiydi. Bu madde resmen Osmanlı işlerine Rusya'nın müdahalesinin önünü açıyor, doğuda Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgelerin özerkliğine doğru çok önemli bir adım teşkil ediyordu. Fakat bu madde sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu değil, çok farklı bir sebepten dolayı İngiltere ve Fransa'yı da huzursuz ediyordu.

Rusya'nın özerk Ermenistan üzerinden sıcak denizlere ineceğini ve Hindistan ticaret yolu üzerinde söz sahibi olacağını öngören İngiltere, çözüm olarak Ermenileri sahiplenmeyi seçti. Fransa'nın desteği ile Rusya üzerinde baskı kurmak suretiyle Ayastefanos Antlaşması'nı tanımadığını ilan eden İngiltere, 1878'de Berlin'de toplandığı için aynı adla anılan yeni bir anlaşmayı Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'na kabul ettirdi. Reformlarla ilgili Ayastefanos Antlaşması'ndaki meşhur 16. maddeyi de yeni antlaşmaya bu defa 61. madde olarak koydurmayı başardı. Bir farkla ki yeni maddede, reformların uygulanma sürecine artık Rusya'nın yanında diğer Batılı devletler de taraf ve/veya

a) Karar Nasıl Alındı?

Savaşın başlarından itibaren Doğu Anadolu'dan Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gelen istihbarat, Rus ilerleyişine karşı acil önlem alınmasının gereğini ortaya koyuyordu.¹⁰⁹ Bu hassas anda Enver Paşa, İçişleri Bakanı olması sebebiyle Talât Paşa'ya 2 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği gizli bir yazıda, Van'daki Ermenilerin isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir hâlde beklediklerini, bunların buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması gerektiği düşüncesinde olduğunu bildirdi.¹¹⁰ Üçüncü Ordu Komutanlığı'nın verdiği bilgiye göre Ruslar, 20 Nisan 1915 tarihinde, kendi sınırları içindeki Müslümanları perişan bir hâlde Osmanlı sınırlarından içeriye sokmuşlardı. Bu nedenle hem misilleme yapmak hem de isyancıları dağıtmak için Ermenileri ve ailelerini ya Rus topraklarına sürmek ya da Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gerekti.¹¹¹ Enver Paşa yazdığı telgrafta, seçimi Talât Paşa'ya bıraktığını belirtmekle birlikte, kendi tercihini "(...) bir sakınca yoksa asilerin (isyancıların) ailelerini ve isyan merkezlerini sınır dışına sürmeyi ve onların yerine sınır dışından gelen İslâm halkı yerleştirmeyi yeğlerim." şeklinde açıklamıştır.¹¹²

¹⁰⁹ Bk. ATBD 81 (Aralık 1982), s. 3. Belge No. 1804 ve s. 33. Belge No. 1809.

¹¹⁰ Morgenthau'nun Ermenilerin zorunlu göç ettirilmesi hakkında Enver Paşa ile yaptığı özel görüşme notları için bk. Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus*, London 1918, s. 226-239. Krş. Morgenthau, *Morgenthau's Story*, s. 343-363. Morgenthau ile yaptığı bu özel görüşmesinde Enver Paşa kendisine sürgünün askerî ve siyasi sebeplerini açıklamış, kadın ve çocuklara zarar verilmeyeceğini söylemiştir. Buna rağmen Morgenthau eserinde, görüşmeyi önyargılı bir biçimde yorumlamayı tercih etmiştir. Örneğin, Morgenthau eserinde ısrarlı taleplerine rağmen, Enver Paşa'nın yardım derneklerinin Ermenilere yardıma izin vermediğini söylemektedir. Hâlbuki ilerde görüleceği gibi yardım kuruluşları ve misyonerler yardımlarını serbestçe yapabilmişlerdir.

¹¹¹ Bu yazı için bk. ATBD 81 (Aralık 1982), s. 141-43. Belge No. 1830. Krş. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 47. Krş. OBE., s. 7.

¹¹² Aynı belge, s. 142.

a) Yolculuk Ne Zaman Başladı?

Tehcir uygulamasını, Ermenilerin topluca ve sistematik bir şekilde imha planı olarak görme eğilimindeki bazı tarihçiler, inandırıcı olmak için hareketin çok kısa bir sürede yapıldığını ve insanların sırf Ermeni ırkından oldukları için sürüldüklerini iddia etmektedirler. Bu görüş sahiplerine göre, Ermenilerin bu şekilde alelacele sürülmesinin arkasında, onlara hazırlanma ve yolculuk için gerekli olan eşya ve parayı sağlama fırsatı tanımama düşüncesi yatmaktadır. Böylece hazırlıksız yola çıkarılan Ermenilerin yollarda telef olmaları sağlanacaktır. Bu bakımdan belgeler ışığında hareket emri ile yolculuğun başlama tarihini belirlemek önem kazanmaktadır.

Öncelikle hareket emrinin duyurulmasını aydınlatmaya çalışalım: Raporlara göre kendilerine emir gelen yetkililer, Ermenilere bunu çeşitli vasıtalarla duyurdular. Trabzon'da sürgün emrini bildiren afişler cadde ve sokaklara asıldı. Tellâlar cadde ve sokaklarda gezerek hükümetin kararını duyurdular. Genellikle hareket için iki haftalık süreleri olduğu bildirildi. Ancak ordu güvenliği ve asayiş bakımından kritik görülen yerlerde bu süre çok daha kısa tutulmuştur. Mesela 27 Mayıs 1915 tarihli Erzurum'a gönderilen şifreli telgrafta Rus sınırında bulunması sebebiyle "hiçbir Ermeni bırakmamak üzere" tüm Ermenilerin il dışına çıkarılmasını acilen emredilmiştir. Buna karşılık telgrafın devamında, Diyarbakır, Harput ve Sivas Ermenilerinin şimdilik ihracına lüzum ve ihtiyaç görülmediği belirtilmiştir.²²⁹

Bu belgeden Talât Paşa'nın tehcir kararını uygulamaya Erzurum'dan başladığı anlaşıyor.²³⁰ Eğer bu doğruysa -ki Talât Paşa'nın anılarında bu yönde ifadeler vardır- zorunlu göç kararı hakkında kanun hükmünde kararnamenin imzalandığı gün geniş çaplı tehcir uygulamasının başlatıldığı söylenebilir. Ancak bu telgraf emri dikkatli ve doğru okunduğunda, tehcir için komitacı olmayan sıradan Ermenilere

²²⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 53/129'dan naklen OBE., s. 36. Patrikhanenin, Erzurum'dan sevkیات tarihini 1 Mayıs'a kadar çekmesi doğru olmasa gerektir. (Bk. Toynbee, *The Treatment of Armenians*, s. 49).

²³⁰ Burada 9 Mayıs 1915 tarihinde bu yönde Enver Paşa'nın bir emri olduğunu da tekrar hatırlamakta yarar vardır.

a) Rakamlarla Göçmenler

Sürgün edilen Ermeniler ve onların yolculukları hakkında verdiğimiz bilgilerden, tehcir uygulamasını izleyen diplomat ve misyonerlerin, gerçekleşen zorunlu göçün fotoğrafını tam olarak yansıtacak bilgilere sahip olmadıkları görülmektedir. Bu nedenle, sevk edilen Ermenilerin sayıları, çeşitli kaynaklarda farklı farklı verilmektedir. Savaş koşullarında bilgi edinme ve kayıt tutmanın zorlukları göz önüne alındığında, bu durum normal olarak karşılanabilir.

Aynı sebeple sevk edilen Ermenilerin sayısı hakkında ortada bir-biriyle çelişkili çok sayıda verinin olması da doğaldır. Bununla birlikte hem sevk uygulamasını hükümetin sıkı bir şekilde kontrol altında tutmaya çalışması, hem de sevk yapılan bölgenin hâlâ Osmanlı idaresi altında olduğu düşünüldüğünde en güvenilir bilgilerin devletin elinde olduğu kabul edilebilir. Buna rağmen savaş esnasında her türlü belgenin tam olarak merkeze intikal etmemiş olabileceğini de göz önüne almamız gerekir. Eldeki Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde yapılan çalışmalar, sevk edilen Ermeni sayısının 450 binin altında olduğunu göstermiştir.

Nitekim, tehcir hakkında en kapsamlı çalışmalardan birini yapan Yusuf Halaçoğlu, sevk edilenleri 438.758, tehcir bölgesine varanları 382.148 olarak tespit etmiştir.⁵⁷⁰ Ancak onun verilerini dayandırdığı belgelerin tamamı, Emniyet-i Umumiye 2. Şubesine vilayetlerin gönderdikleri yazılardan oluşmaktadır. Sürgün edilen nüfus ile ilgili olarak vilayet, sancak ve kaza bazında bilgiler verilmediği için başka tasniflerden çıkan verilerle karşılaştırma olanağı da yoktur. Mesela ATASE arşivinde yer alan ve 11 vilayet ve 8 sancağı kapsayan bir sevk sayım defterinde, 413.067 kişinin sevk olduğu kaydedilmektedir.⁵⁷¹ Ancak Halaçoğlu'nun verileriyle ATASE arşivindeki defterdeki bazı merkezlerin "sevk edilen Ermeni" nüfusunu karşılaştırdığımızda önemli oranda farklar göze çarpmaktadır. Mesela Trabzon'dan sevk edilen nüfus birincisinde 3.400 kişidir. Tablodaki Tirebolu, Sürmene,

⁵⁷⁰ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 73 vd.

⁵⁷¹ ABEF, C.I, s. 439, 445

Ermenilerin 1915 yılı ilkbaharında tâbi tutuldukları zorunlu göç, kuşkusuz çok zor şartlarda ve hassas bir dönemde gerçekleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu hazırlıksız olarak girdiği bir savaşta, yedi cephede birden var olma mücadelesi vermektedir. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları ve “anayurt” olarak nitelendirdikleri bölgede ise ordu daha savaşın ikinci ayında Sarıkamış’ta önemli bir yenilgi almış ve 50 bin civarında kayıp vermiştir. Rus ordusu Van şehrini Ermenilerin yardımı ile ele geçirmiş ve Müslümanlar uğradıkları katliamlar yüzünden bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.

Batıya doğru ilerleyişini sürdüren Rusya, Anadolu’ya sürdüğü Kafkasya halkları yüzünden bölgedeki etnik ve dinsel dengeleri tamamen değiştirmiştir. Açlık, kıtlık ve asker kaçakları sebebiyle bölgede bozulan dirlik ve düzen, devlet otoritesini zayıflatmıştır. Ermeni çetelerinin faaliyetleri dolayısıyla artan güvenlik problemleri, bölgeyi iç savaşın eşiğine getirmiştir. Ruslar karşısında alınan yenilgiden Ermenileri sorumlu tutan ve katliama uğrayan bazı Türk ve Kürt köylüler ise tedirgindir.

Diğer taraftan, sürgün bölgesi olarak seçilen yerlerin uzaklığı ve sürgün kararının kısa bir süre içinde uygulanma zorunluluğu, Ermenilerin yolculuğunu çok çetin bir hâle sokmuştur. Ulaşım olanaklarının yetersizliği, kıtlık, açlık, susuzluk, salgın hastalıklar ve şartları güçleştiren iklim koşulları, Ermenileri zor bir yolculukla karşı karşıya getirmiştir. Bununla birlikte Hükümet, yolculuk esnasında kaybı önlemek için bütün imkânlarını seferber etmiştir. Mümkün olduğu ölçüde güvenlik önlemleri almıştır. Komite liderleri dışındaki Ermeni nüfusa yolculuğa hazırlanmaları için yeterince zaman verilmiştir. Bu yüzden Ermenilerin savaş bölgesi dışına çıkarılma süreci dokuz ayı aşmıştır. Kadın, çocuk, yaşlı, yetim ve hastaların yolculuğu olabildiğince uzun sürelerle yayılmıştır. Devlet görevlileri, askerler ve dost ülkelerin himayesindeki Ermeniler ya hiç göç ettirilmemiş ya da himayeci devletlerin tavır değişikliği sonucu geç tarihlerde göç ettirilmiştir. Devletin güvenlik bakımından sakınca görmediği ve Ermenilerin toplam nüfus içindeki oranının %10’u geçmediği yerlerden sürgün yapılmaması kayıpların düşük kalmasında çok etkili

SONUÇ

Bu çalışmamızda, esas olarak 27 Mayıs 1915 tarihinde Ermenilerin göç ettirilmesi kararının alınması ve uygulama süreci incelenmiştir. Ancak zorunlu göç kararının alındığı ortam ve bu tarihî kararın arka planının daha iyi anlaşılması için kısa bir giriş yapılmıştır. Bu tarihî arka planın incelenmesinden çıkan en önemli sonuç şudur: Ermeni sorunu daha çıkış noktasında tarihî değil, siyasi bir sorundur. Rusya'nın sıcak denizlere inmek için yolu üzerinde kendisine sadık bir destekçi araması ve Osmanlı vatandaşı olan Ermenileri himayesine almasıyla başlamıştır. Ancak Rusya'nın bu açık politikasından rahatsız olan, başta İngiltere olmak üzere diğer yayılmacı güçler, kısa zamanda sürece dâhil olmuşlardır. Bu devletlere bağlı çalışan misyonerler 19. yüzyıl boyunca, Ermenilere asil bir Hristiyan ırk olarak, Müslüman devletin sadık vatandaşı olamayacakları telkininde bulunmuşlardır. Bu dış tahriklere kapılarak, Osmanlı İmparatorluğu içinde tıpkı Rum, Sırp ve Bulgarlar gibi bağımsız bir devlet kurmak isteyen Ermeniler örgütlenmişler ve silaha sarılmışlardır.

Berlin Kongresi ve sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'na dayanarak Ermeniler, amaçlarını gerçekleştirmek için uluslararası destek bulmuşlardır. Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti'ne, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu'da reform yapılması konusunda bir emrivaki getirmiştir. Reformların dış denetime bağlı tutulması ise, bölgeyi dış müdahalelere açık hâle sokmuştur. Reform uygulamalarını denetleme bahanesiyle bölgede konuşlanan diplomatlar himaye ettikleri Ermenilerin sayısını artırmıştır. Misyonerler ise etnik ve ırksal açıdan üstün bir ırk oldukları fikrini açtıkları sayısız okulda Ermeni çocuklara telkin etmişlerdir. Bunun sonucunda bağımsızlık peşinde olan Ermeni örgütler kolay militan kazanmışlar, mücadelelerinde özellikle Protestan misyonerlerden önemli destek bulmuşlardır.

EKLER

~~Sent 45 by mail~~

Hanna, Apr. 3/18, 916
 Twenty days ago I fell very seriously
 sick but now, thanks to God,
 I am convalescent. But possessing
 any money we are suffering very
 much. My brother-in-law who ~~was~~
 used to help us has now been taken
 as soldier. so he can no more
 help us. He is endeavoring to bring
 some money from his brother's friends
 in order to pay his exemption too.
 Now you are our only hope
 and we pray that you send us
 as much as you can assist us. ~~the~~
 have not previously sent us

Kuyumcıyan ailesinin, Amerika'daki akrabalarından Halep
Konsolosluğu aracılığıyla yardım talebi
EK - 1
(US ARCHIVES NARA, RG-84, BOX 14)

DİZİN

Semboller

31 Mart Vakası 36

A

ACASR 15, 211, 228, 231, 238,
239, 246, 251, 254, 255,
258, 259, 260, 292

Adapazarı 45

Afrika 28

Ağcadağı 173

Alayund 249

Alman 38, 73, 75, 152, 153, 154,
155, 156, 157, 158, 180,
185, 186, 188, 191, 194,
202, 207, 230, 248, 266,
267, 272, 273, 274, 275,
278, 293

Almanya 17, 27, 96, 152, 189,
231, 287

Altunyan 244

America 15, 21, 258, 315

Amerika 5, 13, 20, 21, 37, 44, 50,
72, 76, 78, 86, 99, 128, 129,
139, 152, 154, 163, 168,
169, 230, 236, 237, 239,
276, 280, 281, 282, 290

Amerikan 12, 13, 19, 21, 28, 29,
37, 49, 64, 68, 72, 74, 75,
76, 77, 78, 82, 84, 85, 86,
87, 88, 92, 96, 97, 98, 100,
105, 106, 108, 109, 110,
115, 116, 118, 119, 120,
123, 126, 127, 128, 130,

133, 138, 145, 151, 152,
157, 158, 161, 162, 163,
164, 166, 168, 169, 172,
176, 180, 186, 188, 190,
193, 196, 197, 200, 201,
202, 203, 204, 211, 212,
213, 215, 217, 218, 228,
229, 231, 232, 233, 236,
237, 238, 239, 240, 243,
244, 246, 249, 251, 255,
258, 260, 266, 267, 272,
273, 274, 275, 280, 281,
287, 291, 311, 315, 320

Anadolu 18, 27, 31, 32, 34, 38,
39, 43, 50, 53, 55, 60, 84,
85, 100, 103, 104, 108, 112,
114, 123, 126, 127, 128,
153, 228, 231, 232, 239,
256, 259, 260, 265, 270,
276, 284, 289, 290, 317,
321, 322

Ankara 4, 5, 6, 13, 19, 26, 27, 32,
33, 34, 36, 38, 39, 40, 41,
42, 44, 46, 49, 55, 62, 64,
82, 83, 89, 96, 97, 100, 101,
102, 105, 114, 118, 125,
135, 140, 141, 161, 191,
209, 233, 244, 249, 251,
260, 261, 274, 275, 276,
280, 286, 313, 314, 315,
316, 317, 318, 319, 320,
321, 322

Antep 67, 77, 78, 88, 103, 205,
206, 207, 208, 210, 211,

229, 239, 281
 Arabistan 60
 Arapkir 133
 Arappınar 157, 207, 208, 274
 Ararat 43
 Arkansas 21
 Armenian 5, 15, 30, 33, 34, 35, 39,
 41, 43, 46, 48, 50, 56, 63,
 97, 171, 185, 186, 190, 191,
 200, 209, 214, 228, 230,
 233, 255, 258, 270, 278,
 280, 283, 284, 286, 312,
 314, 315, 316, 318, 319,
 320, 321, 322
 Armişe Manastırı 45
 Asker Alma Dairesi 102
 Avrupa 17, 74, 129, 245, 277, 284,
 287, 317
 Avrupalı 26
 Avusturya 27, 86, 91, 153, 270,
 287, 291

B

Bab 228, 229, 239
 Babiâli 26, 35
 Bafra 116, 117
 Bağdat 12, 66, 104, 105, 108, 110,
 173, 192, 207, 231, 255,
 260
 Bağdat demiryolu 66, 104
 Bahçecik 45, 219, 220
 Balkan Savaşları 18
 Batı 18, 19, 33, 35, 57, 84, 85,
 103, 231, 276, 317
 Bergfeld 272
 Berlin Antlaşması 26, 33, 289
 Beylan 58
 Birecik 85, 88, 181, 229, 239
 Birinci Dünya Savaşı 7, 17, 18, 30,
 32, 46, 112, 118, 183, 247,

278, 282, 285, 290, 321
 Bitlis 30, 43, 44, 48, 50, 54, 55,
 56, 58, 63, 101, 103, 153,
 155, 184, 185, 186, 189,
 190, 191, 259, 261, 274,
 284, 319
 Bulgaristan 27, 28, 29, 42, 78, 287
 Bursa 45, 67, 85, 215, 216, 218,
 244
 Bükreş 166, 233, 276

C

California 21, 35, 315
 Case 75, 214, 283, 286, 320, 321,
 322
 Cebel-i Bereket 58
 Cerablus 229
 Cevizlik 111
 Colorado 21
 Commandant M. Larcher 284

Ç

Çamlıbel 139, 144
 Çanakkale 67, 250
 Çankırı 49, 64
 Çarşamba 116, 144, 166
 Çayan 222
 Çerkez 26, 175, 286
 Çiftlik 133, 144

D

Dağlık Karabağ 203
 Dahiliye Nezareti 235
 Darendede 133
 Değirmendere 111, 266, 272, 273
 Derhagopian 76
 Devaz Şeyhoğlu 186
 Develi 44, 100
 Dışişleri Bakanlığı 12, 13, 37, 38,

- 72, 98, 116, 119, 120, 136,
162, 193, 196, 197, 206,
215, 230, 231, 232, 233,
237, 238, 241, 244, 248,
249, 258, 280, 282
- Dicle Nehri 103
- Divriği 133
- Dixon 20
- Diyarbakır 30, 44, 62, 64, 84, 95,
98, 103, 104, 153, 155, 156,
165, 176, 178, 183, 186,
188, 192, 194, 239, 260,
266, 271, 274, 276
- Doğu Anadolu 27, 31, 34, 53, 112,
153, 232, 259, 289, 290,
317, 321, 322
- Doğu Beyazıt 43
- Dört Yol 44, 208, 213, 275
- E**
- Ebu Harara 229
- Eğin 133, 173
- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
15, 82
- Erbaa 133
- Ereğli 84, 104, 105, 216, 218, 221,
222, 223, 241, 249, 251,
292
- Erivan 232, 246, 247, 261
- Ermeni 5, 9, 11, 12, 17, 18, 19,
20, 21, 26, 27, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
45, 46, 47, 48, 49, 50, 53,
55, 56, 57, 58, 59, 60, 62,
63, 64, 65, 66, 67, 68, 71,
72, 73, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 84, 85, 86, 87,
89, 91, 92, 95, 96, 97, 98,
99, 100, 101, 103, 104, 105,
106, 107, 108, 109, 111,
112, 113, 115, 116, 117,
118, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 127, 130, 134,
135, 136, 137, 140, 141,
142, 143, 144, 149, 153,
154, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 165,
167, 168, 169, 170, 171,
172, 175, 176, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 192, 194,
195, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 209, 210,
211, 212, 213, 214, 215,
216, 217, 218, 221, 222,
223, 227, 228, 229, 230,
231, 232, 233, 234, 235,
238, 240, 242, 243, 244,
246, 248, 249, 251, 252,
253, 255, 257, 258, 259,
260, 261, 265, 266, 267,
268, 270, 271, 273, 274,
275, 276, 278, 279, 280,
281, 282, 283, 284, 285,
287, 289, 290, 291, 292,
313, 314, 315, 316, 317,
318, 319, 320, 321, 322
- Ermeni aile 141
- Ermeni ailesi 242
- Ermenice 33, 37, 44
- Ermeniler 5, 11, 12, 15, 17, 18,
20, 27, 29, 30, 31, 32, 33,
34, 35, 36, 37, 38, 39, 41,
42, 44, 45, 46, 48, 49, 50,
55, 56, 57, 58, 59, 60, 62,
64, 65, 66, 67, 74, 75, 78,
81, 82, 83, 84, 85, 86, 88,

89, 91, 97, 98, 99, 100, 101,
103, 104, 106, 110, 112,
114, 116, 117, 118, 119,
127, 129, 130, 134, 135,
136, 137, 138, 139, 142,
146, 153, 154, 155, 158,
159, 160, 165, 168, 169,
171, 172, 178, 180, 181,
183, 185, 187, 190, 191,
192, 193, 196, 197, 199,
200, 201, 202, 204, 209,
211, 213, 214, 215, 216,
217, 219, 221, 227, 229,
230, 231, 232, 233, 234,
235, 236, 241, 243, 255,
257, 258, 265, 273, 280,
284, 285, 286, 289, 290,
291, 314, 316, 317, 318,
319, 320, 322
Ermenistan 13, 25, 29, 31, 33, 34,
36, 39, 44, 62, 113, 119,
136, 208, 229, 232, 239,
273, 284, 285, 317
Erzurum 30, 32, 34, 38, 40, 43,
46, 54, 55, 56, 58, 62, 64,
75, 81, 84, 95, 96, 102, 103,
107, 108, 133, 134, 135,
136, 149, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 168,
179, 182, 192, 228, 259,
261, 266, 267, 272, 274,
284, 314, 316
Eskişehir 79, 81, 105, 215, 219,
241, 242
Ezine 96, 100, 103

F

Fatsa 117
Filistin 42, 231, 239, 250, 254,
255, 258, 260, 278, 315

Fransa 25, 28, 32, 33, 40, 42, 49,
50, 57, 87, 233
Fransızlar 42, 282

G

Galata 40
Gemerek 133
Gevaş 44
Girit 27
Görece 98
Gurekian 130
Gümüşhane 110, 111
Gürün 27, 33, 34, 49, 133, 158,
183, 190, 205

H

Haik 37
Halep 12, 44, 48, 55, 58, 62, 64,
75, 76, 77, 81, 88, 99, 100,
103, 104, 105, 107, 108,
115, 121, 127, 139, 152,
157, 162, 172, 174, 175,
181, 183, 188, 191, 192,
193, 196, 197, 198, 200,
203, 205, 206, 207, 208,
209, 210, 211, 213, 214,
221, 222, 228, 229, 230,
231, 233, 234, 237, 239,
240, 244, 245, 252, 258,
259, 260, 266, 267, 268,
273, 274, 275, 276, 278,
279, 280, 281, 292
Hama 12, 118, 207, 228, 229, 234,
239, 278, 281, 282

Hamid Bey 55

Hanköy 169, 173

Harbiye Nazırı 47, 59

Harput 12, 30, 62, 64, 75, 76, 88,
95, 97, 99, 104, 105, 108,

- 133, 143, 149, 154, 157,
161, 162, 165, 166, 169,
170, 171, 173, 175, 176,
178, 179, 180, 181, 182,
183, 186, 187, 188, 190,
191, 206, 239, 260, 261,
266, 268, 269, 270, 271,
272, 277, 283, 291, 314,
321
Harput Gregoryen Kilisesi 165
Harput Koleji 149, 161
Havas Ajansı 57
Havik 134
Herr Bank 210
Hınçak 33, 35, 39, 40, 41, 42, 49,
118
Hindistan 25, 28
Horan 206
Hristiyan 17, 28, 36, 86, 88, 114,
205, 258, 287, 289
Humus 228, 229, 239
Hüseyinik 175
- İ**
İçme 167, 170, 268
İncil 29, 92
İngiliz 19, 26, 28, 32, 38, 41, 42,
49, 50, 57, 64, 116, 119,
192, 201, 202, 203, 229,
255, 258, 273, 275, 280,
282, 314, 319, 320, 322
İngiltere 5, 25, 26, 27, 28, 32, 36,
40, 42, 49, 57, 74, 258, 273,
289, 290, 291, 320
İran 13, 62, 233, 239
İskenderiye 254
İskenderun 38, 42, 44, 58, 87, 183
İslib 229
İstanbul 4, 17, 26, 27, 29, 31, 33,
34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 43, 45, 46, 48, 49, 50,
59, 60, 64, 72, 79, 81, 86,
87, 88, 90, 98, 105, 110,
122, 130, 132, 141, 142,
148, 149, 186, 194, 199,
202, 210, 211, 220, 229,
231, 232, 235, 237, 239,
241, 250, 251, 254, 255,
259, 260, 261, 278, 283,
284, 286, 314, 315, 316,
317, 318, 319, 320, 321
İttihat ve Terakki Partisi 19, 32,
36, 37, 39, 40, 45, 46, 78,
114, 115, 194, 215, 287
İzmir 39, 41, 84, 122, 230, 231,
252, 276, 279, 280, 286,
315, 316
İzmit 45, 62, 67, 85, 101, 103,
104, 105, 215, 228, 316
İzoli 173, 182
- J**
Jackson 44, 49, 75, 76, 77, 99,
152, 157, 162, 181, 182,
191, 192, 193, 194, 197,
200, 203, 204, 205, 206,
210, 211, 214, 228, 229,
233, 234, 237, 238, 258,
259, 266, 267, 274, 275,
279, 280, 281, 282
Jacobsen 97, 99, 100, 161, 163,
164, 166, 169, 170, 175,
182, 190
Japonlar 21
- K**
Kafkasya 18, 27, 114, 122, 230,
231, 232, 235, 239, 255,
258, 259, 261, 265, 283,

284, 285
 Kahdem 256, 257
 Kahta 174
 Kanada 50
 Kangal 118, 133, 146, 147, 159
 Kara Haç 33
 Karahisar 62, 67, 103, 134, 135
 Kara Şemsi 283, 284
 Kastamonu 5, 49, 84, 103, 106, 153
 Katolik 57, 62, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 137, 140, 141, 172, 176, 205, 234, 257, 270, 274
 Kayseri 35, 44, 48, 62, 67, 85, 100, 103, 260, 261, 315
 Kazım Han 181, 182
 Keban 133
 Kemah 134, 156, 157
 Kıbrıs 26, 320
 Kızılhaç 216, 217, 237, 238, 239, 246, 249, 251, 259
 Kiğı 155, 156
 Kilis 67, 108, 206, 208, 229, 239, 281
 Kilise Misyoner Derneği 260
 Kore 28
 Kozan 58
 Kömürhan 173
 Kumkapı 34
 Küçük İhtilal Komitesi 29
 Kürt 33, 34, 135, 149, 164, 166, 172, 174, 181, 182, 188, 196, 197, 265, 283, 317, 319

L

Lice 185
 Lübnan 32, 254, 260, 279

M

Maan 228
 Maara 228
 Malatya 103, 104, 129, 133, 134, 135, 136, 139, 143, 148, 150, 158, 160, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 182
 Mançurya 28
 Maraş 35, 45, 48, 55, 56, 58, 62, 64, 84, 103, 111, 198, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 229, 239, 260, 275, 281, 314, 321
 Maraş Ermenileri 212
 Mardin 229, 239, 277
 Mavi Kitap 19, 155, 156, 157, 160, 169, 210, 214
 Meksika 20
 Merkez Türkiye Koleji 208
 Merkez Yüksek Okulu 40
 Mersin 12, 43, 58, 64, 78, 82, 87, 101, 105, 108, 127, 214
 Merzifon 29, 35, 64, 76, 77, 85, 89, 90, 100, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 261, 266, 267, 315
 Merzifon Ermenileri 123
 Meskene 229, 239, 248, 253, 279, 280
 Mesudiye 133
 Meşrutiyet 36, 37, 38
 Mezopotamya 17, 25, 230, 239, 250, 254, 260
 Mısır 28, 42, 49, 50, 233
 Muhacirin Tahsisatı 61
 Muhacir Müdürü 278

Mumbiç 228
 Musa Dağı 214, 233
 Musul 47, 55, 56, 58, 98, 103, 105,
 121, 153, 203, 208, 229,
 254, 259, 291
 Muş 43, 63, 101, 179, 183, 184,
 185, 186, 187, 188, 190,
 191, 319
 Müslüman 17, 18, 28, 31, 34, 35,
 37, 38, 43, 44, 50, 55, 61,
 88, 89, 90, 91, 92, 102, 103,
 110, 112, 114, 115, 116,
 117, 121, 122, 126, 127,
 130, 134, 138, 141, 143,
 147, 148, 159, 160, 168,
 177, 180, 187, 189, 190,
 194, 197, 203, 208, 212,
 232, 235, 236, 256, 258,
 261, 284, 289, 292

N

New York 5, 19, 28, 29, 33, 35, 37,
 55, 56, 77, 238, 254, 255,
 279, 281, 315, 318, 319,
 320, 322

Niksar 133
 Nizamname 81
 Nusaybin 204

O

Ordu 45, 53, 55, 59, 82, 98, 102,
 106, 179, 202, 203, 205,
 209, 228, 250, 252, 260,
 272, 278
 Orta Asya 27
 Ortodoks 28, 76, 87, 88, 137, 210
 Osmaniye 141, 248, 253, 275, 276
 Osmanlı 5, 12, 15, 18, 19, 21, 25,
 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32,

33, 34, 35, 36, 37, 39, 40,
 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47,
 48, 49, 50, 53, 55, 57, 58,
 60, 62, 63, 68, 73, 74, 75,
 80, 83, 85, 86, 87, 90, 97,
 98, 105, 114, 116, 118, 119,
 120, 126, 134, 135, 136,
 140, 152, 153, 154, 156,
 158, 161, 172, 175, 182,
 183, 184, 188, 190, 191,
 192, 193, 194, 195, 199,
 200, 201, 202, 204, 205,
 208, 209, 210, 213, 214,
 215, 227, 233, 236, 237,
 238, 239, 241, 244, 245,
 247, 250, 251, 253, 254,
 255, 256, 258, 259, 260,
 261, 265, 269, 276, 277,
 278, 279, 281, 283, 284,
 285, 289, 290, 291, 292,
 314, 316, 317, 319, 320,
 321, 322

P

Panislamizm 36
 Paris 38, 45, 232, 259, 282, 284,
 317
 Patrikhane 40, 119, 161, 290
 Pazarcık 103
 Perkenik 140
 Perşembe 98, 110, 131, 165
 Philadelphia 37
 Pire 39
 Polis 172, 175, 177, 218, 219
 Port Said 214, 251, 255, 256
 Pozantı 105, 216, 218, 219, 222,
 223, 229, 249, 252
 Prof. Daghlıan 125, 130
 Prof. Manissadjian 125
 Protestan 28, 29, 62, 83, 84, 86,

87, 88, 89, 97, 119, 137,
141, 176, 198, 205, 206,
210, 211, 234, 257, 289,
290

Puzantion 49

R

Rakka 193, 195, 228, 229, 235,
239

Ramgavar 40, 42, 49

Reji 44, 86

Resûlayn 173, 204, 278

Romanya 13, 42

Ruşça 44

Ruşçuk 38

S

Samsun 64, 76, 103, 105, 108,
112, 113, 114, 116, 117,
118, 119, 120, 128, 132,
133, 136, 139, 140, 144,
148, 149, 154, 260, 261,
266, 273, 321

Samsun Ermenileri 117

Sasun 34, 35, 189

Sebha 229, 239

Selimiye 229, 239

Sina 62, 87, 260, 315

Sivas 30, 45, 48, 62, 64, 75, 81, 84,
85, 95, 98, 100, 103, 118,
119, 122, 123, 124, 125,
128, 129, 133, 137, 139,
140, 142, 143, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151,
153, 156, 157, 158, 159,
160, 173, 174, 175, 250,
261, 271, 274, 292, 312

Siverek 204

St. Petersburg 39

Sungurlu 125, 141

Suriye 12, 17, 25, 42, 47, 55, 56,
58, 67, 103, 105, 118, 206,
209, 229, 231, 232, 233,
234, 237, 239, 240, 244,
245, 249, 251, 252, 253,
254, 255, 256, 258, 260,
261, 267, 281, 282, 291

Suriye Genel Valisi 249, 256

Suruç 139, 229, 239

Suşehri 100, 134, 135, 250

Suykeljian 282

Sürmene 98, 227

Ş

Şam 207, 228, 229, 239, 240, 244,
257

Şarkışla 126, 133, 139, 143

Şebin Karahisar 67, 135

Şitak 44

Şirket-i Hayriye 238

T

Tahkik (Soruşturma) Heyeti 114

Tahmizian 240

Takvim-i Vekayi 59, 80

Talat Paşa 47

Talât Paşa 32, 46, 47, 48, 53, 54,
55, 57, 58, 59, 60, 84, 85,
95, 106, 107, 134, 135, 153,
155, 156, 175, 195, 209,
230, 236, 237, 251, 287,
315, 319

Talori 34, 185

Taşnaksutyun 33, 40, 46, 233

Tebriz 254, 280

Terkedilmiş Mallar Komisyonu 68,
70, 73, 81, 112, 169, 291

Tiflis 33, 40, 41, 232, 284

Tirebolu 98, 227
 Tokat 133, 134, 144, 147, 159, 173
 Tokma Su 148
 Trabzon 12, 30, 38, 62, 64, 67, 72,
 73, 74, 75, 76, 84, 95, 98,
 99, 100, 105, 107, 108, 109,
 110, 111, 112, 113, 114,
 115, 116, 117, 152, 179,
 227, 228, 261, 266, 267,
 272, 273, 274, 284
 Trabzon Ermenileri 75
 Trakya 84, 85, 101, 103, 239
 Turancı 287
 Turhal 133, 144
 Tutluköy 173
 Türk 4, 5, 13, 18, 20, 27, 29, 30,
 32, 33, 34, 38, 40, 41, 42,
 43, 44, 45, 46, 49, 55, 60,
 72, 80, 82, 90, 99, 100, 102,
 109, 113, 114, 115, 121,
 126, 129, 133, 135, 136,
 138, 141, 145, 148, 158,
 172, 173, 177, 180, 182,
 185, 186, 189, 190, 191,
 196, 200, 201, 202, 214,
 218, 232, 244, 250, 251,
 252, 258, 259, 260, 265,
 272, 273, 278, 284, 286,
 287, 314, 315, 316, 317,
 318, 320, 321, 322
 Türkiye 5, 12, 13, 17, 18, 19, 20,
 25, 28, 29, 30, 33, 34, 36,
 38, 40, 59, 78, 86, 88, 91,
 96, 132, 136, 138, 187, 197,
 208, 230, 231, 232, 258,
 283, 285, 318, 320, 322
 Türkler 5, 17, 18, 19, 20, 31, 32,
 34, 35, 89, 117, 118, 126,
 136, 138, 185, 186, 187,
 188, 199, 201, 210, 212,

222, 284, 286, 287, 316,
 317, 322

U

Ulubey 98
 Urfa 43, 45, 48, 55, 56, 57, 58, 62,
 64, 67, 88, 98, 103, 149,
 150, 151, 153, 154, 156,
 157, 162, 173, 187, 192,
 193, 194, 195, 196, 197,
 198, 199, 200, 201, 203,
 204, 205, 208, 209, 239,
 258, 260, 266, 274

Ü

Üçüncü Ordu 53, 102

V

Vahabi 60
 Van 30, 33, 35, 36, 38, 43, 44, 46,
 48, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
 63, 64, 103, 153, 154, 183,
 185, 189, 190, 191, 197,
 205, 259, 261, 265, 274,
 283, 284, 290, 314, 319,
 320, 321, 322

Vergazmial-Hınçak 40

Viyana 34

W

Wyoming 21

Y

Yahudi 17, 133
 Yenihan 143
 Yeniköy 30
 Yozgat 35, 81, 82, 100, 103, 135,
 140, 141, 316, 317
 Yunanistan 12, 233

Z

Zara 134, 179, 272

Zeytun 43, 44, 48, 50, 56, 63, 64,
193, 205, 206, 208, 209,
210, 211, 233, 275, 290,
316

Zeytun Ermenileri 193, 208, 209,
210, 211

Zierrat 235

Zile 126, 139, 145

Zor 48, 55, 56, 57, 58, 62, 103,
104, 153, 208, 209, 238,
240, 250, 253, 317

Zorunlu Göç Kanunu 9, 83